

Marcin Jędrysiak

(Uniwersytet Wrocławski)

„Hromadiws’kij” socjalizm Mychajły Drahomanowa. Wizja społeczeństwa bez państwa czy państwa bez przymusu?

ABSTRACT

Mykhailo Drahomanov’s „Hromada’s socialism” – vision of the society without a state or the state without coercion?

The goal of this article is to analyze the idea of „Hromada’s socialism” invented by the Ukrainian political thinker, Mykhailo Drahomanov. Author wants to answer the question, whether Drahomanov’s idea was an anarchist one – and supported the idea of organizing the society without the state, or was it the ideology that could function inside of state. Basic concepts of Drahomanov’s political thought were presented, as well as his brief biography and ideological inspirations. Author took also into account the very specific, Ukrainian liberalism, which integrated in itself the anarchistic, liberal and socialistic ideas. Author analyzed the most important political works by Drahomanov: program of the periodical „Hromada” (which was also the first Ukrainian political programme), so called „Free Alliance”, which was a proposition of transforming Russia into the democratic state. Also, less imposing works were taken into consideration. Basing on this material, the author attempted to identify main issues connected with Hromada’s socialism. That led to the possibility of defining the role of state, form of society and the use of coercion in the society.

Słowa kluczowe: Ukraina, socjalizm, liberalizm, Mychajło Drahomanow, anarchizm

Myśl polityczna Mychajły Drahomanowa nie doczekała się w Polsce należytej uwagi. Osobie wybitnego ukraińskiego intelektualisty – historyka, literaturoznawcy, filozofa i myśliciela politycznego – poświęcono zasadniczo tylko dwie monografie, wydane jeszcze w latach 60. XX wieku. Mowa tutaj o pracach Elżbiety Hornowej: *„Problemy polskie w twórczości*

*Michała Drahomanowa*¹ oraz „*Ocena działalności Michała Dragomanowa w historiografii ukraińskiej, rosyjskiej i polskiej*”². Oprócz tego, Drahomanowi poświęcane są zasadniczo wzmianki w monografiach dotyczących historii Ukrainy bądź ukraińskiej myśli politycznej³.

Postać Drahomanowa zasługuje na uwagę z kilku względów: po pierwsze, jest to najwybitniejszy XIX-stowieczny intelektualista ukraiński, który ukształtował właściwie całe pokolenie ukraińskiego ruchu narodowego, w tym takie postaci jak Iwan Franko, Bohdan Kistiakowski czy Mychajło Pawlik⁴. To niejako w opozycji do jego idei powstawały prace Dmytra Doncowa, głównego ideologa ukraińskiego nacjonalizmu integralnego⁵. Po drugie, Drahomanowa uważa się za najważniejszego przedstawiciela ukraińskiej myśli liberalnej – przy dokonaniu koniecznego spostrzeżenia, że liberalizm w wersji ukraińskiej jest ideologią specyficzną, jego wyróżniają się na tle historii europejskiej myśli politycznej. Prace Drahomanowa nie doczekały się wydania w języku polskim. Stan ten należy uznać za wysoce rzutujący na polską literaturę dotyczącą ukraińskiej myśli politycznej, utrudnia bowiem zrozumienie kontekstu działalności Ukraińców i ewolucji ich poglądów politycznych.

Cele pracy

W niniejszym artykule analizie poddana zostanie idea tzw. „*Hromadiws'kiego socjalizmu*” Drahomanowa. Był to swoisty sposób organizacji społeczeństwa, w oparciu o idee samorządu, dobrowolności, federalizmu oraz socjalizmu. Sam Drahomanow nie dokonał jego wyczerpującego wykładu⁶, da się jednak odkodować najistotniejsze elementy tej myśli z jego najważniejszych prac.

Analiza tej kwestii jest istotna z kilku powodów. Pierwszym z nich jest specyfika tzw. liberalizmu ukraińskiego. Jak zauważają autorzy ukraińscy⁷, recepcja liberalizmu na terenie Ukrainy była dosyć słaba i trudno jest wskazać przykłady takiej tradycji intelektualnej. W tym kontekście wymienia się m. in. Bractwo Cyrylo-Metodiańskie, Drahomanowa, poetę Iwana

¹ E. Horn, *Problemy polskie w twórczości Michała Drahomanowa*, Wrocław, 1978 r.

² E. Horn, *Ocena działalności Michała Dragomanowa w historiografii ukraińskiej, rosyjskiej i polskiej*, Opole, 1968 r.

³ Zob. T. Stryjek, *Ukraińska idea narodowa okresu międzywojennego*, Toruń 2013 r., s. 46-50; W. Baluk, *Koncepcje polityki narodowościowej Ukrainy. Tradycje i współczesność*, Wrocław 2002 r., s. 41-45; Ł. Adamski, *Nacjonalista postępowy. Mychajło Hruszewski i jego poglądy na Polskę i Polaków*, Warszawa 2011 r., s. 69-73.

⁴ Zob. S. D. Sworak, *Hromadiws'ko-federatywnyj pryncyp pobudowy ukrajins'koji derżawnosti u polityko-prawowych pohljadach Iwana Franka*, Naukowyj wysnik Lwiwskoho derżawnoho uniwersytetu wnutrisznich spraw, seria jurydyczna, 2013, nr 1.

⁵ D. Doncow, *Nacijonalizm*, Toronto 1966 r., s. 24-26.

⁶ T. Andrusjak, *Szljach do swobody (Mychajło Drahomanow pro prawa ljudyny)*, Lwów 1998 r., s. 102.

⁷ M. Tomenko, *The liberal idea in Ukraine* [w:] O. Dergachov (Red.) *Ukrainian Statehood in the Twentieth Century: Historical and Political Analysis*, Kyiv 1996, s. 71 i n.

Franka, ukraińskie partie polityczne z początku XX wieku (takie jak Ukraińska Partia Radykalna, Towarzystwo Ukraińskich Postępowców czy ukraińska Partia Demokratyczno-Radykalna), filozofa prawa Bohdana Kistjakowskiego, czy ekonomistę Mychajłę Tuhana-Baranowskiego. Właściwie oprócz Drahomanowa i Kistjakowskiego można mieć uzasadnione wątpliwości do „liberalizmu” każdej z tych postaci. Mykoła Tomenko jednoznacznie wyłącza z tej grupy Bractwo Cyrylo-Methodiańskie oraz wspomniane partie polityczne⁸. Dodać należy, że Mychajło Tuhana-Baranowski był ekonomistą, który długo działał w nurcie marksistowskim, dopiero później przechodząc na grunt socjalizmu reformistycznego i również ciężko postrzegać go jako liberała⁹. Iwan Franko był osobą często zmieniającą poglądy¹⁰, zdecydowanie bardziej powiązany z socjalizmem niż liberalizmem¹¹, przez co trudno go jednoznacznie zakwalifikować jako liberała.

Również myśl Drahomanowa nie jest jednak typem liberalizmu, do którego przyzwyczajeni są badacze pochodzący z zachodnioeuropejskiego kręgu kulturowego. Jak zauważył Iwan Łysiak-Rudnycki, teoria polityczna Drahomanowa stanowiła pewne połączenie idei anarchistycznych, liberalnych, socjalistycznych, demokratycznych, federalistycznych oraz ukraińskich elementów patriotycznych, opartych o filozofię pozytywizmu¹². Dopatrywał się w nim jednak pewnego „liberalnego jądra”, według którego swoboda i godność człowieka są wartościami najwyższymi¹³. Autor ten uważał, że Drahomanowa uznać należy za twórcę ukraińskiej myśli liberalnej w wydaniu lewicowym. Jest to jednak zawsze pewnego rodzaju quasi-liberalizm, uzupełniany przez liczne elementy anarchistyczne oraz warunkowany wypełnieniem postulatów socjalistycznych.

Z poglądem tym polemizuje Serhij Josypenko. Jego zdaniem nie należy rozpatrywać idei Drahomanowa jako synkretycznej. Anarchizm czy liberalizm dopiero później staną się bazą dla stworzenia określonych politycznych tradycji¹⁴. Myśl Drahomanowa osadzać się ma w jego nowoczesnym rozumieniu historii i społeczeństwa, która jest fundamentem wszystkich nowoczesnych ideologii – oparta? miała być zaś na odkryciu przez ideologów społeczeństwa, tzw. „liberalnym przewrocie”. W tym aspekcie liberalizm należałoby rozpatrywać jako szerszą i niejednorodną tradycję polityczną, nie istniałby więc jakiś jego główny nurt czy

⁸ Tamże, s. 72-75.

⁹ V. Barnett, *A history of Russian economical thought*, London and New York 2005 r., s. 47-53.

¹⁰ J. Hrycak, *Prorok we własnym kraju – Franko i jego Ukraina (1856-1886)*, Warszawa 2011r., s. 220 i n.

¹¹ Zob. B. M. Janyszyn, *Nacionalizm ta socijalizm u politycznych koncepcijach Iwana Franka (do 150-riczczja wid dna narodžennja)*, Problemy istoriji Ukrajin XIX- poczatku XX st., 2011r., nr 6.

¹² I. Łysiak-Rudnycki, *Drahomanow jako teoretyk polityki* [w:] I. Łysiak-Rudnycki, *Między historią a polityką*, Wrocław 2012 r., s. 248-249.

¹³ Tamże, s. 249 i nast.

¹⁴ S. Josypenko, *Mychajło Drahomanow ta europejska liberalna kultura*, „Madriwec” 2014, nr 6, s. 82.

kanon¹⁵. W tym względzie Drahomanow byłby po prostu liberałem i tej etykiety mogłoby go pozbawić jedynie mierzenie jego myśli zachodnioeuropejską miarą.

Jak już zostało wspomniane, liberalizm ten pozostaje wyraźnie złączony z socjalizmem, a właściwie pewną jego specyficzną formułą, zwaną socjalizmem Hromad. Zasadnicze elementy tej idei Drahomanowa dają się zauważyć m. in. w jego najważniejszych pracach politycznych: w opublikowanym w 1878 roku programie czasopisma „Hromada” oraz programie „Wilnej Spiłki” („Wolnego Związku”). Celem tej pracy jest pokazanie idei „Hromadiws’kiego” socjalizmu oraz określenie czy jest to idea anarchistyczna – opierająca się na niechęci do państwa, postulująca zorganizowanie Ukrainy (a właściwie świata) na podstawie dobrowolnych związków ludzkich – czy też specyficzna wizja państwa, w której nie występuje element przymusu, w którym władza państwa opiera się na dobrowolności i samorządzie. W ten sposób podjąć można próbę zweryfikowania tezy, że myśl Drahomanowa wpisuje się w zakres myśli anarchistycznej.

Krótką biografia

Jak wskazują niektórzy autorzy¹⁶, w życiu Drahomanowa rozpoznać można zasadniczo cztery fazy, przy czym w każdej można wskazać na pewną ewolucję jego poglądów. Pierwszy etap obejmuje lata 40. oraz 50. XIX wieku i zwany jest okresem połtawskim: w tym czasie Drahomanow kształcił się w gimnazjum w Hadziaczu. Tam zapoznaje się z pracami Aleksandra Hercena oraz uczy się języków obcych celu zapoznania się z zagraniczną literaturą, m. in. socjalizmem utopijnym Roberta Owena i Henry’ego de Saint Simona oraz anarchizmem Pierre’a Proudhona. Ma to wpływ na rozwój jego liberalnych i demokratycznych poglądów¹⁷. Drugi okres trwa do roku 1876 i nazywany jest kijowskim: Drahomanow kończy studia i w 1864 r. zostaje wykładowcą uniwersytetu w Kijowie (z zakresu historii starożytnej). W 1873 roku uzyskuje tytuł *privat-docenta*¹⁸. W tym czasie staje się także jednym z najważniejszych członków ukraińskiej *Hromady*, organizacji zrzeszającej ukraińskich działaczy kulturalnych¹⁹. Rodzi się też jego zainteresowanie ukraińskim folklorem, który analizuje od strony naukowej²⁰. W latach 1870-1873 Drahomanow odbywa podróż po Europie, wizytując m. in. Lwów, Pragę, Heidelberg, Florencję i Wiedeń. Okres ten,

¹⁵ Tamże, s. 81.

¹⁶ N. Dem’janenko, <<Hromadiws’kij socjalizm> M. P. Drahomanowa: wytoki, sutnist’, ewolucija зміstu, „Pedahohiczni nauki” 2013 r., nr 1, s. 96-97.

¹⁷ T. Andrusjak, dz. cyt., s. 12.

¹⁸ I. Łysiak-Rudnycki, *Mychajło Drahomanow* [w:] I. Łysiak-Rudnycki *Między historią...* dz cyt., s. 238.

¹⁹ J. Hrycak, *Historia Ukrainy 1772-1999. Narodziny nowoczesnego narodu*, Lublin 2000 r., s. 83-89.

²⁰ I. Łysiak-Rudnycki, *Mychajło Drahomanow*, s. 239.

w szczególności pobyt w Szwajcarii, ma bardzo znaczący wpływ na rozwój jego światopoglądu.

W 1876 roku Drahomanow zostaje zwolniony z uniwersytetu w Kijowie ze względu na socjalistyczne zapatrywania oraz „małorosyjski separatyzm”²¹. Udaje się na emigrację, trafiając do Wiednia i Genewy. W 1876 roku zaczyna wydawać tam czasopismo „Hromada”²², w którym formułowany zostaje pierwszy ukraiński program polityczny. W tzw. okresie genewskim obserwować można już dojrzałą wersję jego ideologii: formułuje ukraiński program socjalistyczny oparty na ewolucyjnych zmianach, jednocześnie krytykując carski centralizm. W 1884 r. Drahomanow stworzył też projekt konstytucji dla demokratycznej, federalnej Rosji o nazwie „*Wolnyj Sojuz*” (po ukraińsku „*Wilna Spilka*” czyli „Wolny Związek”²³). Był to oryginalny projekt przebudowy państwa carów w oparciu o samorządne wspólnoty działające w ramach socjalistycznych wspólnot.

Przez cały ten czas Drahomanow działa na rzecz sprawy ukraińskiej, próbując zainteresować nią zachodnioeuropejską opinię publiczną. Nie zaprzestał też podróży po Europie, zdobywając wiedzę na temat sposobu funkcjonowania poszczególnych państw oraz zachodnich idei politycznych. W szczególności jego poglądy polityczne inspirował przykład Szwajcarii.

Ostatni okres życia Drahomanowa wiąże się z pobytem w Bułgarii, gdzie zostaje profesorem historii na Uniwersytecie w Sofii (od 1899 roku). W tym czasie, pomimo choroby serca, działa na rzecz sprawy ukraińskiej, publikując m. in. „*Listy na Naddnieprzańską Ukrainę*”²⁴. W 1895 roku zmarł w Bułgarii na atak serca. Jego dorobek publicystyczny oraz naukowy jest niezwykle bogaty, obejmuje szereg książek oraz artykułów. Ciężko jest w nich jednoznacznie oddzielić treści polityczne od historycznych, filozoficznych czy etnograficznych. Mimo to, z jego prac wyłania się pewne jądro poglądów. Istotne jest także pokazanie roli przymusu w kontekście organizacji społeczeństwa.

Charakterystyczne elementy myśli Mychajły Drahomanowa

Jak już zostało wspomniane, myśl Drahomanowa cechuje synkretyczny charakter. Odnaleźć w niej można elementy doktryny anarchistycznej, liberalnej oraz socjalistycznej. Co za tym idzie, w myśli Drahomanowa istotny jest elementy postępu. Swoją filozofię tego

²¹ T. Andrusjak, dz. cyt., s. 17.

²² M. Drahomanow, *Hromada. Ukrajins'ka zbirka* 1878., nr 1.

²³ Zob. M. Drahomanow, *Wolnyj sojuz. Opyt ukrajskoj polityko-socialnoj programy* [w:] *Sobranie polityczeskich sochynenij M. P. Drahomanowa*, Paris 1905. Wydanie oryginalne: Genewa 1884 r.

²⁴ M. Drahomanow, *Lysty na naddnprjans'ku Ukrajinu*, [miejsce wydania nieznane, nakład i druk partyjonoji drukarni] 1915 r.

zjawiska przedstawił w wydanej w 1899 roku pracy *„Raj i postęp”*²⁵. Jego zdaniem na przykładzie religii prześledzić można jak człowiek wyobraża sobie lepszą przyszłość: temu służyć ma np. biblijny mit raju. Od okresu renesansu ludzkość zaczyna interpretować postęp w ten sposób, że to własne działanie ludzi mają prowadzić do polepszenia ich życia. Jego zdaniem postęp idei wiąże się z postępem cywilizacji. Drahomanow wyróżniał przy tym kilka stron postępu. Po pierwsze, wyróżniał postęp technologiczny, tj. dotyczący nowych wynalazków. Był on wynikiem postępu naukowego. Te dwa rodzaje postępu mają pewien wpływ na życie ludzi, nie zawsze zresztą pozytywny dla wszystkich²⁶. Negatywne efekty postępu naukowego i technicznego można było jednak zwalczyć za pomocą oświaty oraz współpracy między biednymi ludźmi, a także poprzez wprowadzenie sprawiedliwej płacy. Dzięki temu postęp naukowy miał przynieść korzyści wszystkim ludziom. Postęp naukowy łączył się z postępem sztuk, który z kolei wzmacniał postęp duchowy ludzkości. Dokonywał się on przez grupę ludzi, myślicieli, którzy zainspirowani osiągnięciami sztuki i nauki, pragnęli przyczynić się do rozwoju prawdy. W swej działalności ludzie tacy nie mają na względzie jedynie siebie samych, ale także innych osób, niosąc za sobą postęp ludzkich zwyczajów oraz ludzkiej sprawiedliwości²⁷. Prowadzi to do postępu w ludzkiej naturze, te z kolei – do postępu w sferze kontaktów międzynarodowych oraz w porządku społecznym oraz państwowym. Oznaką tego postępu miało być wyzwolenie narodów od panowania nad nimi innych narodów²⁸. Na czele postępu mającego przynieść polepszenie sytuacji pracowników najemnych stać mieli socjaliści. Jednocześnie w sferze ustroju państwowego postęp objawiał się w rozwoju konstytucjonalizmu, przeniesienia władzy z rąk panującego oraz rozwoju wolności obywatelskich, takich jak prawo druku czy petycji. Postęp dla Drahomanowa jest zasadniczo równoznaczny z rozszerzaniem zakresu praw i wolności człowieka.

Drugim, niezwykle ważnym punktem wyjścia dla myśli Drahomanowa był jego federalizm - zdaniem Łysiaka-Rudnyckiego – był to federalizm ogólnościowy²⁹. Przede wszystkim miał to być sposób organizacji społeczeństwa oraz stosunków gospodarczych. Stanowi to wyraz inspiracji twórczością m. in. Pierre’a Proudhona, do czego Drahomanow wprost się przyznawał³⁰. Federalizm ten wynikał z chęci zorganizowania społeczeństwa w formie samorządnych wspólnot, które mogłyby ze sobą współpracować. Jest to rezultat

²⁵ M. Drahomaniw, *Raj i postep*, [miejsce wydania nieznane – nakład i druk paryjnoj drukarni], 1915 r.

²⁶ Tamże, s. 53-54.

²⁷ Tamże, s. 55.

²⁸ Tamże, s. 56.

²⁹ I. Łysiak-Rudnycki, dz. cyt. s. 251.

³⁰ M. Fedenko, *Mychajło Drahomanow i Pierre Joseph Proudhon* [w:] *Drahomaniw's'kij zbiornik*, W. Symowicz (red.), Praha 1932, s. 272.

głęboko zakorzenionej w Drahomanowie niechęci do centralizacji oraz przymusu. Z tych względów krytykował ustrój Francji, który uważał za wzorcowy przykład centralizacji, w którym ujawniały się dyktatorskie zapędy większości³¹. Zamiast tego Drahomanow zdecydowanie pochwalał ustrój oraz sposób organizacji Szwajcarii, której poświęcił osobną pracę - „*Związek Szwajcarski*”³². Imponował mu wyraźnie fakt tolerancji religijnej, równości i wolności wszystkich kantonów³³. W swojej broszurze omawiał szeroko konstytucję z 1848 roku. Chwalił nadaną w konstytucji wolność osobistą oraz równość wobec prawa. Drahomanowi podobał się też fakt decentralizacji Szwajcarii i utrzymania w ramach władz centralnych jedynie wąskiego zakresu kompetencji, który dotyczył spraw wszystkich kantonów (kolej, cła itp.). Imponowało mu też załatwianie wielu spraw w drodze referendum oraz bezpośredniego głosowania mieszkańców³⁴. Szwajcaria stanowiła dla Drahomanowa pewien wzór ustrojowy także pod kątem organizacji spraw narodowych: jak zauważał, funkcjonowały tam aż 3 języki urzędowe i brakowało dyskryminacji ze względu na przynależność etniczną.

Drahomanow dopatrywał się także rodzimych tradycji liberalnych i demokratycznych u naddnieprzańskich kozaków, sytuując Bohdana Chmielnickiego jako zwolennika monarchii ograniczonej, opartej na drobnej szlachcie³⁵. Ukraińskim źródłem federalizmu Drahomanowa był też z pewnością romantyczny i utopijny projekt federacji Bractwa Cyrylo-Metodiańskiego³⁶. Był to projekt stworzenia wszechsłowiańskiej federacji z centrum w Kijowie, która urzeczywistniałaby słowiańską jedność ducha. Zawierała ona wiele treści dotyczących równości wszystkich ludzi, konieczności stosowania moralności w życiu politycznym oraz powszechności edukacji.

Wyjaśnienia wymaga także kwestia samego socjalizmu. Według wspomnianego już Łysiaka-Rudynckiego, Drahomanow nie przynależał do żadnego konkretnego nurtu doktryny socjalistycznej. Uważał, że pochodzące z innych krajów wzorce czy programy socjalistyczne nie mogą znaleźć zastosowania w Rosji czy na Ukrainie³⁷. Krytykował też marksizm, zarzucając jego zwolennikom „sekcjarstwo” oraz metafizyczne w swej istocie podejście do dziejów - sama ekonomia jego zdaniem nie mogła tłumaczyć ogółu zjawisk społecznych³⁸.

³¹ Tamże, s. 271-272.

³² M. Drahomanow, *Szwajcars 'ka Spilka*, Kyjiw 1907 r.

³³ Tamże, s. 8-9.

³⁴ Tamże, s. 10-11.

³⁵ M. Drahomanow, *Lysty...*, s. 4-5.

³⁶ Zob. na ten temat: S. Kozak, *W kręgu myśli i koncepcji Bractwa Cyryla i Metodego w Kijowie* [w:] S. Kozak, *Z dziejów Ukrainy*, Warszawa 2006 r., s. 177 i nast.

³⁷ I. Łysiak-Rudnycki, *Mychajło Drahomanow...*, s. 269-277.

³⁸ Tamże, S. 273.

Nie odpowiadał mu też starszy od marksizmu rosyjski ruch narodnicki z jego wiarą we wrodzoną rewolucyjność rosyjskiego chłopca i wiarę w rosyjskie gromady wiejskie³⁹. Według tego autora socjalizm ten miał przede wszystkim wymiar etyczny, co Drahomanow sam sobie uświadamiał. Uważał, że jest to niezbędny warunek sprawiedliwości społecznej. Ta wynikać ma automatycznie z socjalizmu⁴⁰. Socjalizm jego zdaniem warunkował spełnienie postulatów liberalnych – dla korzystania z wolności niezbędne bowiem było zapewnienie ludziom minimalnego standardu życia.

Była to pewna podstawa ideowa, w oparciu o którą Drahomanow sformułował swoją koncepcję *hromadiws'kiego* socjalizmu.

Program czasopisma „Hromada”.

Program „Hromady” jest uważany za pierwszy ukraiński program polityczny. Zaczyna się on od wymienienia praw i wolności ludzkich, określenia ziem ukraińskich oraz narodów zamieszkujących Ukrainę.

Należy zauważyć, że pierwszy punkt tego programu ma dwojaki charakter: z jednej strony narodowościowy, z drugiej - klasowy. Jak pisze sam Drahomanow, na terenie Ukrainy dominującą ekonomicznie grupą są często osoby innych narodowości: Polacy, Rosjanie, Niemcy czy Żydzi. Podkreśla on, że wielu przedstawicieli tych narodów należy do klas niepracujących. Nie ma jednak znaczenia to, czy osoby „nieproduktywne” są cudzoziemcami, czy też nie. Ich negatywna ocena nie wynika z ich narodowości, bowiem do klas pasożytniczych Drahomanow zalicza także Ukraińców – „renegatów”⁴¹. Wszystkim tym grupom pozostawioną dosyć jasną alternatywę: powinni oni albo zacząć pracować jak pozostałe grupy społeczne albo po prostu opuścić Ukrainę. Co do cudzoziemców, podkreśla on, że na terenie Ukrainy pozostać mogą rzemieślnicy oraz rolnicy. Mieliby mieć identyczne prawa i obowiązki jak Ukraińcy. Ich zadaniem miało być pośredniczenie w łączeniu Ukrainy z sąsiadami w wielką, międzynarodową federację⁴².

Wśród wymienionych praw, Drahomanow wskazuje na niezbywalne prawo do samorządności przysługujące każdej wspólnocie oraz całkowitą niezależność Ukrainy, zorganizowanej na zasadzie wolnych stowarzyszeń. Niewiadomo jednak czym właściwie ma być Ukraina – czy jest to państwo? Czy też rozumie ją jedynie jako pewną jednostkę terytorialną? Należy zauważyć, że według Drahomanowa naród może urzeczywistnić swoją

³⁹ Tamże, s. 271-272.

⁴⁰ I. Łysiak-Rudnycki, *Mychajło Drahomanow*, s. 240-241.

⁴¹ *Prohrama*, Hromada. Ukrajins'ka czasopis 1881., nr 1, s. 3.

⁴² Tamże, s. 2-3.

wolność na dwa sposoby: jednym z nich jest separatyzm, tj. tworzenie własnego państwa. Drugim jest jednak zabezpieczenie swojej tożsamości bez odłączania się⁴³. Stąd, co charakterystyczne dla jego myśli, nie uważał za konieczne tworzenie osobnego, ukraińskiego państwa. Pokazuje to problem związany z programem „*Hromady*”: niewiadomo co tak naprawdę ma on na uwadze, pisząc o „ukraińskim związku”. Osobne państwo czy jakąś jednostkę terytorialną na gruncie światowej federacji czy też np. jakiś zbiór wspólnot na terenie Ukrainy. Stąd też nie wiadomo o czy mówi w kontekście „sąsiednich narodów”, z którymi Ukraina miałaby wejść w międzynarodową federację. Sugeruje to istnienie – poza gminami – także określonych jednostek terytorialnych odpowiadających zasięgowi terytorialnemu innych narodowości. W przeciwnym wypadku ciężko byłoby odróżnić np. gminy „ukraińskie” w Polsce od np. ukraińskiej gminy na Ukrainie. Miałyby bowiem ten sam status i prawa. Być może jednak jest to jedynie wydzielenie geograficzne, a nie polityczne.

Wydaje się jednak, że w programie „*Hromady*” element klasowy (społeczny) dominuje nad narodowym: nieważna była narodowość, ważna była przynależność do „klas pożytecznych”. Nawet Ukrainiec, zakwalifikowany jako pasożyt, nie mógł wchodzić w skład federacji. Nawiasem mówiąc, trudno nie uznać poglądu Drahomanowa na klasy posiadające za formę skierowanego do nich ultimatum. Trudno byłoby ją wyegzekwować bez użycia środków przymusu. Zresztą, w ostatnim punkcie programu wprost Drahomanow pisze o konieczności zbrojnej rewolucji, co świadczy, że przynajmniej na pewnym etapie tworzenia nowego społeczeństwa, zakłada on stosowanie przemocy i środków przymusu.

Punkt drugi programu poświęcony jest stosunkom ekonomicznym i stanowił opis gospodarki socjalistycznej. Zgodnie z nim, cała własność zasobów naturalnych, środków produkcji (ziemi, wód, maszyn i fabryk), powinna należeć do robotników i chłopów zorganizowanych w kooperatywy produkcyjne⁴⁴. Co ciekawe, ludzie nie mogli być postawieni w sytuacji, w której sprzedają swoją pracę. Pracować mieli na własną rzecz⁴⁵. System ten miał być bardziej wydajny od opartego na własności prywatnej. Produkowane dobra miały być sprawiedliwie dystrybuowane na gruncie zarówno lokalnym, jak i ogólnopaństwowym. Z przekonania (a nie badań czy dociekań Drahomanowa) uważał też, że system kooperatywnej lub kolektywnej własności jest bardziej efektywny od własności prywatnej. Nie chodzi jednak Drahomanowi o nacjonalizację, lecz kolektywizację dokonaną w ramach danej społeczności, na warunkach przez nią ustalonych. Również redystrybucja

⁴³ M. Drahomanow, *Istoryczeskaja Polsza i wielikorusskaja djemokratija*, [w:] *Sobranije politczeskich soczinenij*, t. 1, s. 253.

⁴⁴ *Prohrama...*, s. 2.

⁴⁵ Tamże, s. 2.

tych dóbr dokonywać się miała zgodnie z decyzjami danej społeczności⁴⁶. Drahomanow liczył, że teoria oraz praktyka ekonomii wykształcą wkrótce takie mechanizmy, które umożliwią sprawiedliwą redystrybucję nie tylko na poziomie lokalnym, ale i państwowym a nawet – międzynarodowym.

Na podstawie powyższego punktu wyraźnie rysuje się założenie dotyczące istoty wspomnianych wspólnot. Miały to być pewnego rodzaju komuny lub gminy oparte o dobrowolne członkostwo oraz kolektywną własność. Własność ta należała jednak do wspólnoty, a nie do państwa. Nie jest to więc socjalizm państwowy, lecz socjalizm w ramach wspólnot, które łączyć się mogą w szersze federacje – aż do ogólnoświatowej.

W programie odniesiono się także do zagadnienia armii. Państwowa armia miała zniknąć, zastąpiona lokalnymi kozackimi milicjami⁴⁷. Każdy obywatel miałby wiedzieć w jaki sposób posługiwać się bronią, w razie potrzeby. Nie wiadomo jednak, czy chodziło tutaj o odrębne milicje dla każdej gminy, czy jedną, ogólnoukraińską milicję. Ta druga wersja sugerowałaby jednak istnienie jakiegoś ośrodka władzy centralnej.

Program *Hromady* nie ma jeszcze charakteru kompleksowego i nie odnosi się szczegółowo do zagadnienia samorządu. Wspomina jedynie o ogólnej samorządności wspólnot, *Hromad*. Jednocześnie przewija się tutaj istota „*Hromadiws'kiego*” socjalizmu: ustrój kolektywnej własności utrzymywany w ramach dobrowolnej wspólnoty równych i wolnych ludzi.

„*Wolnyj Sojuz*” - „*Wilna Spilka*”

Projekt „*Wolnego Sojuza*” ukazał się w 1884 roku. Miał to być swoisty „katechizm prawa publicznego”, powstały w celu wyłożenia ukraińskiego programu politycznego w kontekście współpracy z rosyjskimi grupami rewolucyjnymi⁴⁸. Program ten jest dużo mniej radykalny od programu *Hromady*. Należy jednak pamiętać, że miał to być według Drahomanowa swoisty plan-minimum⁴⁹.

Projekt ten zakładał, że dla celów pracy na rzecz politycznej, ekonomicznej i kulturowej emancypacji Ukraińców, powstać miała społeczność – *Wolnyj Sojuz*. Miała to być raczej federacja oddzielnych i niezależnych od siebie grup, działających dla wspólnej sprawy, a nie jedna grupa. Jest to wyraźne odbicie poglądów Drahomanowa na temat centralizacji,

⁴⁶ Tamże, s. 3.

⁴⁷ Tamże, s. 4.

⁴⁸ M. Drahomanov, *Free union. Draft of ukrainian political and social program* [w:] Mykhailo Drahomanov. *A symposium and selected writings*, I. Lysiak-Rudnytsky (red.), New York 195 r., s. 193.

⁴⁹ M. Drahomanow, *Wolnyj sojuz. Opyt ukraïnskoj polityko-socialnoj programy* [w:] *Sobranie polityczeskich sochynenij M. P. Drahomanowa*, Paris 1905 r., s. 289-290.

której niechętny był nawet w kontekście rewolucji. W pracy „*Centralizacja walki rewolucyjnej w Rosji*” Drahomanow dał wyraz swojej niewierze w scentralizowany ośrodek rewolucyjny. Uważał, że rewolucja ma szanse powodzenia jedynie w oparciu o szereg organizacji lokalnych, które sprzymierzą się ze sobą w celu wspólnej walki przeciwko caratowi. W innym przypadku, widział perspektywę zastąpienia jednego centralizmu, drugim – Wielkorosyjskim, w której mniejszości narodowe w dalszym ciągu pozbawione byłyby reprezentacji oraz autonomii, jeżeli nowa rewolucyjna władza by tego nie zechciała⁵⁰.

Widać to przekonanie w programie „*Spilki*”. Drahomanow zakładał, że najważniejszym celem Związku była reorganizacja państwa na gruncie wolności politycznej. Idea ta miała opierać się na dwóch fundamentach. Po pierwsze, ogólnych celach społecznych, przez co rozumiał prawa człowieka do godnego życia oraz rozwoju; po drugie - samorządu⁵¹. Drugim fundamentem miała być wolność polityczna, jako warunek „powrotu Ukraińców do rodziny narodów cywilizowanych”. Jego zdaniem jakakolwiek próba zarządzania krajem za pomocą centralnego ciała przedstawicielskiego, bez określenia i ochrony praw człowieka oraz samorządu była bezużyteczna dla sprawy wolności.

W programie zaakcentowana jest przede wszystkim rola ciał samorządowych – przy czym wyróżniał on cztery szczeble. Najmniejszym miało być miasto bądź wieś, większa miała być *wołost'*, *ujezd*. Ostatni szczebel objawiałby się na poziomie regionalnym i obejmowałby duże tereny (osobnymi regionami miały być np. Litwa, Polska czy Kaukaz). Postulował też wprowadzenie nowej jednostki – *Oblasti*, która miała zastąpić gubernie. Drahomanow mocno krytykował ustrój administracyjny Rosji, postulując zniesienie guberni i zastąpienie go inną jednostką. Uważał, że taka jednostka samorządu powinna spełniać trzy warunki: jednoczyć w sobie w miarę podobne tereny oraz ludność, po drugie być wystarczająco dobrze zasiedlona, by być w stanie zaspokoić lokalne potrzeby, po trzecie – być wystarczająco duża, by radzić sobie z trudniejszymi zadaniami oraz być w stanie chronić miejscowy samorząd⁵². Drahomanow nie zarysował jednak szczegółowo podziału kompetencji między poszczególne szczeble. Chodziło mu jedynie o poddanie administracji oraz policji jakiejś kontroli społecznej, jak w Szwajcarii albo Stanach Zjednoczonych Ameryki⁵³. Dopuszczał także istnienie funkcji namiestnika, który nadzorowałby działalność

⁵⁰ M. Drahomanov, *The Centralization of the Revolutionary Struggle in Russia* [w:] Mykhailo Drahomanov. *A symposium...*, s. 191-192.

⁵¹ M. Drahomanow, *Wolnyj sojuz...*, s.287.

⁵² Tamże, s. 314-315.

⁵³ Tamże, s. 320-321.

jednostek samorządu i w razie ich niezgodności z prawem, kierował protesty do Senatu. Ponadto istnieć miał rząd centralny o niewielkich kompetencjach.

Drahomanow ogólnie opisuje ustrój oraz kompetencje każdego szczebla. Administracja samorządowa miała być odpowiedzialna przed lokalnymi organami prawodawczymi – przy czym mogły mieć one charakter albo zgromadzeń ludowych, bezpośrednio decydujących o poszczególnych sprawach, jak i ciał przedstawicielskich, wybieranych w wyborach. Co ciekawe, dla Drahomanowa nie ma znaczenia to, czy na czele państwa stać będzie car czy prezydent⁵⁴. Dużo istotniejsza była decentralizacja oraz zapewnienie ochrony praw człowieka.

Po spełnieniu tych dwóch postulatów, członkowie tego związku (a nie obywatele), mieli postawione kolejne zadanie: łagodzenie niesprawiedliwości społecznej, tak by zapewnić mieszkańcom Ukrainy możliwość godnego życia oraz rozwoju. Miało się to dokonać przez zastąpienie stałego wojska tymczasowo zwoływanyymi milicjami; zmianę podatków na bezpośrednie podatki dochodowe oparte na progresji, przy jednoczesnym zlikwidowaniu np. akcyzy; upowszechnienie edukacji na szczeblu podstawowym i średnim; budowę sierocińców i domów starców; zmniejszenie ilości godzin pracy (przy zakazie pracy dzieci poniżej 14 roku życia), ustanowienie rad do negocjacji między pracownikami a pracodawcami; upowszechnienie wśród robotników własności ziemskiej i leśnej itp. Program ten według Drahomanowa stanowił niezbędne do wywalczenia minimum, po ustanowieniu w Rosji wolności politycznej. Osoby, którym minimum nie odpowiada, mogły dobrowolnie opuścić *Sojuz*⁵⁵.

W ramach każdego szczebla samorządu, istnieć miał zarząd realizujący funkcje administracji publicznej. Jednocześnie mógłby on być upoważniony do działania przez mieszkańców do podjęcia kryminalnej lub cywilnej akcji przeciwko członkowi organu wykonawczego, który naruszałby prawo. Zarząd powoływany byłby przez Zgromadzenie. To właśnie zgromadzenia były najważniejszymi elementami ciał samorządowych. Mogły one albo stanowić organ demokracji bezpośredniej, tj. jako zbiór mieszkańców decydować o sprawach danego szczebla bądź też działać za pośrednictwem ciał reprezentujących. Przed Zgromadzeniem nie byli odpowiedzialni jedynie sędziowie, którzy mieli być w orzekaniu niezawisli. Organy najniższego szczebla miały za zadanie zajmować się publiczną gospodarką (tj. własnością publiczną, targami), pracami publicznymi (komunikacją, budynkami użyteczności publicznej, pocztą), kwestiami socjalnymi i sanitarnymi oraz edukacją na

⁵⁴ Tamże, s. 285.

⁵⁵ Tamże, s. 193.

poziomie podstawowym – a w miarę możliwości także wyższym poziomem oświaty. Szczebel regionu miał zasadniczo podobny zakres działania, dotyczyć miał jednak spraw, które nie mogły być w dyspozycji szczebli niższych. Ponadto Drahomanow przyznawał im kompetencje w zakresie rolnictwa, bogactw naturalnych, leśnictwa a także dodatkowe obowiązki w zakresie edukacji: szkoły wyższego szczebla oraz uczelnie wyższe. Policja podlegać miała jurysdykcji najniższych ciał samorządowych⁵⁶.

Wszystkie szczeble miały prawo do tworzenia prawa (w tym nakładania podatków), które jednak nie byłoby sprzeczne z prawem stanowionym na szczeblu centralnym. Jednocześnie mogły łączyć się ze sobą w inne związki w celu wspólnego zaspokajania swoich potrzeb. Szczegółowe rozgraniczenie między kompetencjami poszczególnych szczebli oraz ich związków miało nastąpić w ustawach szczególnych. Co ciekawe, Drahomanow pomyślał o konieczności istnienia sądu rozstrzygającego spory kompetencyjne. Rolę taką miał pełnić Senat (czyli sąd najwyższy).

Rządowi centralnemu Drahomanow zostawiał niewielkie pole działania. Najważniejszym organem był bikameralny parlament, składający się z Rady Państwa (wybieranej w wyborach) oraz Rady Związku, która byłaby przedstawicielstwem regionów. Ta druga miała zarządzać zasobami naturalnymi kraju. Forma głowy państwa była Drahomanowi obojętna, mógłby to być zarówno car, jak i prezydent.

Ważnym aspektem jest także postulat upowszechnienia własności ziemskiej oraz leśnej wśród chłopów. Co ciekawe, nie było tutaj mowy o zabieraniu ziemi siłą „klasom niepracującym”. Mowa było o wykupie ziemi albo jej nadawaniu z własności państwowej. Drahomanow tym razem przystąpił do bardziej szczegółowego opisu ustroju ekonomicznego. Regiony były zobowiązane do zwiększania przychodów z ziemi oraz zarobków robotników poprzez organizację publicznych magazynów i przez zamówienia publiczne składane bezpośrednio rolnikom i pracownikom. Kontrakty te miały być administrowane przez instytucje publiczne – najlepiej samorządowe. Członkowie związku zobowiązani byli też wspierać i rozwijać komunalną własność ziemi oraz dzierżawę gruntów. Kopalnie, zbiorniki wodne, lasy, koleje itp. miały być bezpłatną własnością należącą do państwa lub poszczególnych szczebli samorządu, w których produkcja odbywałaby się w miarę możliwości drogą kooperacji. Drahomanow przewidywał jednak istnienie własności państwowej. Miała ona stanowić „wspólny dla całego społeczeństwa” zapas, którego nie wolno byłoby wyprzedawać⁵⁷. Zapasem tym miała rozporządzać Rada Państwa, która

⁵⁶ Tamże, s. 324.

⁵⁷ Tamże, s. 328 i nast.

oddawałaby majątek w zarząd tej wspólnoty, która najlepiej byłaby w stanie rozporządzać majątkiem dla dobra ogółu.

W swoich wyjaśnieniach do tego programu, Drahomanow rozwinął jeszcze prezentowany w pierwszym numerze „*Hromady*” pogląd na cudzoziemców, akcentując konieczność przyciągania do *Wilnoji Spilki* członków klas produktywnych, przy negatywnym nastawieniu do „kolonistów”, tj. polskich czy rosyjskich klas posiadających⁵⁸.

Zwraca też uwagę w programie brak suwerena. Drahomanow nie uznawał ani suwerenności władcy ani suwerenności ludu, uważając, że jest ona związana z niebezpieczeństwem zaistnienia tyranii większości oraz centralizacji. Brak suwerena oznacza też brak jakiegoś podmiotu o najwyższej, zwierzchniej władzy nad jednostką. Właściwie władza szła delegowana, od dołu”, nie z woli wszechmocnego ludu, ale raczej z potrzeby świadomych, samorządnych jednostek, pragnących chronić swoje prawa w ramach danej wspólnoty, które zresztą mogli zmieniać a nawet opuścić.

Program partii socjalistów-federalistów

Z powyższymi programami związany jest także współtworzony przez Drahomanowa program Partii Ukraińskich Socjalistów-Rewolucjonistów sporządzony w 1883 roku⁵⁹. W programie tym zawarto postulat „utwierdzenia w sferze ekonomiczno-społecznej idei kolektywizmu na warunkach uznania również idei indywidualizmu”. Kolektywizm miał rozwiązywać problemy społeczne oraz miał być skutkiem postępu, polegającego na tworzeniu coraz lepszych warunków życia społeczno-gospodarczego (§2). Kolektywizm miał wynikać z indywidualizmu stopniowo, na zasadach ewolucji. Program partii był dosyć ogólnikowy. W zakresie życia politycznego, postulowano wprowadzenie porządku opartego na prawie. Zaś w sferze ekonomicznej szereg politycznych przekształceń, określonych porządkiem prawnym, w duchu idei kolektywizmu i indywidualizmu. Oprócz tego postulowano m. in. „zaszczepienie w narodzie ducha solidarności i braterstwa” czy „szerzenie w narodzie idei socjalizmu”⁶⁰, tak by w przyszłości mógł samodzielnie iść tym szlakiem. Ciekawym wątkiem jest sformułowanie partii na zasadach federacyjnych: każda grupa stanowić miała osobny klub

⁵⁸ Tamże, s. 306-313.

⁵⁹ O. S. Kozjrew, *Prohrama djalnosti i orhanizaciji Ukrajis'koji Socialno-Rewolucijnoji Partiji na Federatywnych naczałach (1883 r.)*, Naukowi praci Czornomors'koho derżawnoho uniwersytetu imienia Petra Mohyły 2012, t. 204, s. 27.

⁶⁰ Tamże, s. 28-29.

(hurtok), związany z innymi pod określonym kierownictwem⁶¹. Partia ta miała współpracować z analogiczną partią rosyjskich socjalistów-rewolucjonistów.

Widać wyraźnie, że według Drahomanowa indywidualizm oraz kolektywizm nie są pojęciami wykluczającymi się. Utwierdzenie indywidualizmu miało wręcz prowadzić do stworzenia najwyższej formy życia gospodarczego, tj. kolektywistycznej. Paradoksalnie, jednostka miała uzyskać możliwość najpełniejszego wyrażania się i rozwoju właśnie w społeczeństwie kolektywistycznym, bez własności prywatnej. Na tle powyższych programów widać istotny punkt w myśli Drahomanowa: w każdej proponowanej przez niego organizacji, także w partii, wewnętrzny porządek odzwierciedlać miał przyszłą organizację społeczeństwa. Wskazuje się tutaj na wysokie standardy etyczne członków, zasady solidarności oraz braterstwa. Wydaje się więc, że jednostka, wraz z jej talentami i zdolnościami, najlepiej według Drahomanowa będzie w stanie je wykorzystać w kolektywistycznie zorganizowanym społeczeństwie.

Podsumowanie

Jak widać, socjalizm w wizji Drahomanowa zawiera pewne elementy stałe, jednak poszczególne jego składniki różnią się w zależności od kontekstu. Da się też wskazać na pewien plan idealny, ale też i plan w zamierzeniu bardziej realistyczny, skierowany na bieżącą współpracę polityczną.

Stałymi elementami *Hromadiws'kiego* socjalizmu i jego istotą jest bez wątpienia jego osadzenie w warunkach samorządu. Jak wskazuje sama nazwa, podstawowym podmiotem w systemie Drahomanowa jest niewielka, lokalna wspólnota oparta na dobrowolnym członkostwie. Członkowie tej wspólnoty mają posiadać kolektywny majątek i razem nim zarządzać dla wspólnego dobra. Kolektywizm gospodarczy jest przy tym warunkiem istnienia indywidualizmu w pozostałych sferach życia człowieka. Własność ma przy tym raczej charakter wspólnotowy, niż państwowy. Drugim niezbędnym składnikiem *hromadiws'kiego* socjalizmu jest federalizm, tj. możliwość łączenia się pomniejszych wspólnot w większe na warunkach dobrowolności. Istotnym elementem jest także etyka oraz moralność, które mają cechować działalność członków wspólnot oraz same relacje w ich ramach. Mimo to, nawet w takiej wizji urządzenia stosunków społecznych, istnieją jednak pewne instrumenty przymusu i przemocy. Po pierwsze, na etapie rewolucji, która miałaby zapoczątkować nowe stosunki

⁶¹ Tamże, s. 29.

społeczne. Po drugie, przewidywane jest istnienie milicji kozackich, a więc dana społeczność miałaby prawo do użycia siły w celu regulacji porządku wewnętrznego.

Jednocześnie widać też pewne różnice. Ideałem, do którego dążył Drahomanow była ogólnoswiatowa federacja niewielkich wspólnot opartych na kolektywnej własności. W wariantie minimalnym – uważał za konieczne przekształcenie Rosji w państwo oparte na demokracji, prawach człowieka, samorządności oraz socjalizmie. W państwie takim miała istnieć władza centralna oraz własność państwowa. Wciąż jednak dość wyraźna jest optyka Drahomanowa, w ramach której najważniejszą pozycję zajmują jednostki samorządu niższego szczebla. Im wyższy stopień, tym mniej miejsca poświęca Drahomanow władzy. Jest to jednak państwo bez suwerena, czy najwyższej władzy. Najważniejsze są niewielkie wspólnoty lokalne, które cedują na państwo jedynie te działania, których nie są w stanie same wykonać. W państwie tym, jedyny przymus wynikać mógł z ustaw uchwalonych przez zgromadzenia.

Bez względu na wersję, *hromadiws'kij* socjalizm stanowi próbę zorganizowania przede wszystkim społeczeństwa opartego na określonych wartościach. Ideałem Drahomanowa była federacja ogólnoswiatowa, jednak dopuszczał on także istnienie federacji w ramach państwa. Pamiętać przy tym należy, że wszelkie instytucje socjalistyczne oraz społeczne miały służyć w istocie prawom i wolnościom człowieka. Państwo jest tutaj elementem zbędnym, ale jednak niewykluczonym. Oznacza to, że paradoksalnie, *hromadiws'kij* socjalizm można uznać zarówno za ideę liberalną, jak i anarchistyczną.

Bibliografia

- Adamski Ł., *Nacjonalista postępowy. Mychajło Hruszewski i jego poglądy na Polskę i Polaków*, Warszawa 2011
- Baluk W., *Koncepcje polityki narodowościowej Ukrainy. Tradycje i współczesność*, Wrocław 2002.
- Barnett V., *A history of Russian economical thought*, London and New York 2005.
- Dem'janenko N., <<Hromadiws'kij socijalizm> M. P. Drahomanowa: wytoki, sutnist', ewolucija zmistu, „Pedahohiczni nauki” 2013 nr 1.
- Doncow D., *Nacijonalizm*, Toronto 1966.
- Drahomaniw M., *Raj i postup*, [miejsce wydania nieznane – nakład i druk paryjnoi drukarni], 1915.
- Drahomanov M., *Free union. Draft of ukrainian political and social program* [w:] Mykhailo Drahomanov M. *A symposium and selected writings*, I. Lysiak-Rudnytsky (red.), New York 1952.
- Drahomanov M., *The Centralization of the Revolutionary Struggle in Russia* [w:] Mykhailo Drahomanov. *A symposium and selected writings*, I. Lysiak-Rudnytsky (red.), New York 1952.
- Drahomanow M., *Hromada. Ukrajins'ka zbirka* 1878.

- Drahomanow M., *Istoryczeskaja Polska i wielikorusskaja djemokratija*, [w:] *Sobranije politczeskich soczinenij*, t. 1.
- Drahomanow M., *Lysty na naddniprjans'ku Ukrajinu*, [miejsce wydania nieznane, nakład i druk partyjonoj drukarni] 1915
- Drahomanow M., *Wolnyj sojuz. Opyt ukrajskoj polityko-socialnoj programy* [w:] *Sobranie polityczeskich sochynenij M. P. Drahomanowa*, Paris 1905. Wydanie oryginalne: Genewa 1884.
- Drahomanow M., *Szwejcars'ka Spilka*, Kyjiw 1907.
- Fedenko M., *Mychajło Drahomanow i Pierre Joseph Proudhon* [w:] *Drahomaniws'kij zbiornik*, W. Symowicz (red.), Praha 1932.
- Horn E., *Ocena działalności Michała Dragomanowa w historiografii ukraińskiej, rosyjskiej i polskiej*, Opole, 1968.
- Horn E., *Problemy polskie w twórczości Michała Drahomanowa*, Wrocław, 1978.
- Hrycak J., *Historia Ukrainy 1772-1999. Narodziny nowoczesnego narodu*, Lublin 2000.
- Hrycak J., *Prorok we własnym kraju – Franko i jego Ukraina (1856-1886)*, Warszawa 2011.
- Janyszyn B. M., *Nacjonalizm ta socjalizm u politycznych koncepcijach Iwana Franka (do 150-riczczja wid dna narodžennja)*, *Problemy istoriji Ukrainy XIX- poczatku XX st.*, 2011, nr 6.
- Josypenko S., *Mychajło Drahomanow ta europejska liberalna kultura*, „*Madriwec*” 2014, Nr 6.
- Kozak S., *W kręgu myśli i koncepcji Bractwa Cyryla i Metodego w Kijowie* [w:] S. Kozak, *Z dziejów Ukrainy*, Warszawa 2006.
- Kozyrew O. S., *Prohrama djalnosti i orhanizaciji Ukrajis'koji Socialno-Rewolucijnoji Partiji na Federatywnych naczałach (1883 r.)*, *Naukowi pracj Czornomors'koho derżawnoho uniwersytetu imeni Petra Mohyły* 2012, t. 204.
- Łysiak-Rudnycki, *Drahomanow jako teoretyk polityki* [w:] I. Łysiak-Rudnycki, *Między historią a polityką*, Wrocław 2012.
- Prohrama*, *Hromada. Ukrajins'ka czasopis* 1881, nr 1, s. 3.
- Stryjek T., *Ukraińska idea narodowa okresu międzywojennego*, Toruń 2013.
- Sworak S. D., *Hromadiws'ko-federatywnyj pryncyp pobudowy ukrajins'koji derżawnosti u polityko-prawowych pohljadach Iwana Franka*, *Naukowyj wysnik Lwiwskoho derżawnoho uniwersytetu wnutrisznich spraw*, seria *jurydyczna*, 2013, nr 1.
- Tomenko M., *The liberal idea in Ukraine* [w:] O. Dergachov (Red.) *Ukrainian Statehood in the Twentieth Century: Historical and Political Analysis*, Kyiv 1996.
- Andrusjak T., *Szljach do swobody (Myxhajło Drahomanow pro prawa ljudyny)*, Lwiw 1998.